

28. ročník Demografie

Nezbytnost spolupráce sociologie a demografie při analýze společenského vývoje je dnes již naprosto evidentní. Každá další etapa společenskovo vědního poznání prohlubuje vzájemnou kooperaci a situuje její ohnisko do stále ranějších fází vědeckého výzkumu. O tom ostatně svědčí i vědecký program našich předních pracovišť v této pětiletce. Na integraci sociologického a demografického poznání je založen jeden z dílčích úkolů Státního plánu základního výzkumu řešeného v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, který je zaměřen na problematiku vývoje sociálně třídní struktury. Velmi bohatý je integrující program pražské pobočky Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce, kde je otázkám demografického vývoje a populační politiky věnován jeden z hlavních úkolů Státního plánu ekonomického výzkumu. V pěti dílčích úkolech bude konfrontován poznatkový fond sociologie, demografie, psychologie a pedagogiky.

K této atmosféře prohlubující se spolupráce účinně přispívá 28. ročník Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje, kterou jako čtvrtletník vydává Federální statistický úřad. Články a stati publikované v roce 1986 se soustřeďují především na dva základní okruhy problémů. Prvním z nich jsou otázky rodiny, druhým nejčastějším tématem migrační pohyby. Několik dalších příspěvků je věnováno sňatečnosti, plodnosti, vývoji věkové struktury i metodám demografické statistiky.

Články a stati publikované v minulém ročníku jsou pro sociologa velmi inspirující. Byl to poslední rok sedmé pětiletky a tato skutečnost se zrcadlí v řadě příspěvků především z oblasti sociálního lékařství. Studie věnované vybraným rizikovým faktorům současné rodiny jsou shrnutím základních výsledků nové etapy longitudinálních výzkumů Institutu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů i nových poznatků jednoho z dílčích úkolů Výzkumného ústavu psychiatrického. Při sociologickém využití je ovšem třeba mít na mysli, že jde převážně o patologické rodinné situace, a proto je nelze zobecňovat na normální rodiny.

V prvním případě jde o stať autorského kolektivu Z. Matějček, V. Břicháček, J. Dunovský a H. Karabelová, která přináší další závažné informace o *vývoji dětí narozených mimo manželství v Praze v roce 1970*. Děti byly sledovány do tří let věku a pak v současné výzkumné etapě, kdy dosáhly zhruba 12 let. Původní soubor 586 dětí se do tří let snížil na 441 a nyní se podařilo podchytit pouze 252 jedinců. Tyto děti byly vždy konfrontovány s kontrolní skupinou. Pro přesnější identifikaci byla experimentální skupina důsledně rozdělena na děti z necikánských (N = 210) a cikánských rodin (N = 41).

Dřívější studie prokázaly, že narození mimo manželství je závažným negativním momentem, který se odráží v somatickém, psychickém i sociálním vývoji dítěte. Současná etapa tento závěr potvrdila a v řadě aspektů ještě zdůraznila. Ve věku 12 let sice řada indikátorů, které byly nápadné dříve (např. antropologické údaje) není již rozdílná, ale objevuje se řada nových, hlavně z prostředí školy, které podporují zjištění o horším stavu nemanželských dětí. Nápadná je dále větší variabilita výsledků ve skupině nemanželských dětí z necikánských rodin. U řady z nich zřejmě dochází během doby ke zlepšení situace a přibližují se pak hodnotám kontrolního souboru. Nejčastěji se tak děje v důsledku sňatku matky a založení dobře fungující rodiny. Avšak velká je též skupina dětí žijících stabilně ve ztížených životních podmínkách, které jsou velmi pravděpodobně ohroženy i do budoucna.

Podobný charakter má studie Z. Matějčka, Z. Dytrycha a V. Schüllera *Děti narozené z nechtěného těhotenství*. Jde opět o longitudinální výzkum dětí narozených v letech 1961–1964 v Praze, jejichž matka žádala o přerušení těhotenství a žádost byla zamítnuta před okresní a po odvolání i před krajskou komisí. Do souboru bylo zahrnuto 110 chlapců a 110 dívek. Opakovaně byli podrobeni výzkumu v době ukončení povinné školní docházky a ve třetí etapě, kdy „nechtěným dětem“ bylo zhruba 20–22 let. Výzkumný tým plánuje další fázi po ukončení reprodukčního období těchto dětí. Ve všech dosud sledovaných etapách bylo konstatováno „chronicky nedostávající uspokojování základních citových a sociálních potřeb“ dětí a jejich menší šance vytvářet zdravé, uspokojivé, tvořivé emocionální vztahy k lidem ve svém nejbližším okolí. To se promítá do větší náchylnosti těchto jedinců k vážnějším sociálním selháním a může také ovlivnit kvalitu jejich budoucích partnerských a rodičovských vztahů. Autoři však blíže neanalyzují sociálně ekonomické zázemí rodin ne-

chtěných dětí, které je velmi pravděpodobnou základní příčinou „rizikovosti“ jejich způsobu života.

Kolektiv autorů z Výzkumného ústavu psychiatrického (V. Schüller, Z. Dytrych, J. Prokopec) uveřejnil ve dvou číslech statí zabývajících se *problémy adaptace na rozvod u mladých mužů a žen v Praze*. Konkrétně se jednalo o 145 žen a 80 mužů (z rozdílných manželství), kteří zahajovali rozvodový spor před šesti lety a v té době ještě nedosáhli 30 let věku. Podmínkou pro výběr ženy bylo dále svěřením alespoň jednoho dítěte do trvalé péče po rozvodu manželství. Dotázaní zpětně diagnostikovali svoji porozvodovou situaci v podstatných oblastech života a pro každý jednotlivý rok hodnotili subjektivní spokojenost na devítibodové škále. Přitom v každé oblasti označovali rok, kdy podle jejich názoru došlo k překonání důsledků rozvodu. Meritum výzkumu bylo zaměřeno do oblasti mezilidských vztahů. Zkoumán byl především vývoj vztahů k bývalému manželovi, dětem a dále úspěšnost při vytváření nového partnerství. Hodnocen byl také postoj širší rodiny a přátel v době rozvodu i později. Sociální kontext života rozvedených byl sledován ve dvou dimenzích. Šlo o vývoj životní úrovně po rozvodu a spokojenost či případné změny v zaměstnání. I když ve velkoměstských podmínkách je rozvod mladého manželství poměrně častým jevem, představuje dlouhodobou zátěžovou situaci pro všechny zúčastněné. I velmi úspěšný proces adaptace trvá minimálně dva roky. Avšak ještě po šesti letech bylo zatížením důsledky rozvodu konstatováno u jedné třetiny žen a čtvrtiny mužů. Nejcitlivějším problémem je vyřešení vztahu k bývalému partnerovi, což bezprostředně souvisí se schopností žen umožnit otcí pravidelný a bezkonfliktní styk s dětmi. Propoňovaný ideál přátelského porozumění rozvedených manželů jsou schopni praktizovat pouze vysoce tolerantní jedinci. V realitě je úspěchem vzájemná lhostejnost a omezování kontaktů otce s dětmi. Výzkum nekonzatoval významnější vztah mezi sférou práce a životní situací rozvádějících se. Avšak jednoznačně byla prokázána závažnost životní úrovně ve sledovaném období. Z relativně málo uvědomované složky života v době akutních partnerských krizí se připisovaný význam životní úrovně pro úspěšnou adaptaci postupně zvyšoval. Jisté také není náhoda, že nedostatečná adaptace je častěji provázána nižší životní úrovní. Provedený výzkum byl zaměřen na otázky psychické deprivace po rozvodu. Autoři do budoucna navrhuji zakomponovat do podobných šetření také hlubší analýzu osobnostních rysů. Pro sociologický rozbor rozvodové problematiky by bylo velmi potřebné zaměřit se právě na otázky vývoje životní úrovně. Není vyloučeno, že tento faktor není pouze jedním z průvodních jevů ztížené adaptace, ale naopak jeho podstatným zdrojem.

Vyložené sociologickými aspekty se zabývají dva další příspěvky s rodinným tématem. Prvním z nich je stať J. Večerníka analyzující *vzájemný vztah vzdělání partnerů a příjmů v domácnosti*. Jedním z významných kladů této práce je argumentované doporučení, aby ve statistických šetřeních bylo konečně upuštěno od zjednodušující kategorizace domácností pouze podle charakteristik jednoho z partnerů. J. Večerník dokumentuje nebezpečí značných zkrácení na vývoji příjmů. Tento problém je podstatně širší a nesporně se dotýká i analýzy vývoje podmínek a způsobu života jednotlivých sociálních typů domácností. Vždyť například úplná rodina, kde jeden z partnerů má dělnické povolání a druhý je zaměstnancem, je klasifikována výlučně podle muže a tak je střídavě zařazována mezi domácnosti dělnické a zaměstnanecké. Je potom otázka, nakolik je dynamika vývoje sociálních charakteristik skutečně důsledkem společenského pohybu a v jaké míře jde o statistické nepřesnosti.

L. Rabušic ve svém příspěvku podává zasvěcený rozbor vývoje *nesezdaných soužití v zemích západní Evropy a USA*. Tento trend, projevující se výrazněji od počátku sedmdesátých let, dává do souvislosti především s vývojem socio-ekonomické sféry, jmenovitě s růstem životní úrovně, vzděláním žen a jejich rostoucí ekonomickou aktivitou. Je však zřejmé, že západní matřimonologové uvedený jev spíše komentují než analyzují. I pro ně zůstává otevřená otázka, zda jde především o způsob snoubeneckého soužití nebo skutečně konkurenční formu právně legalizovaných partnerských svazků. Nesnaží se také o odhad budoucího vývoje, avšak shodují se v názoru, že tento vývoj rodiny signalizuje ústup mladé generace od soužití v komunách a není spojen se sociální revoltou.

Zajímavým příspěvkem k poznání geografických aspektů vývoje sociální struktury naší společnosti je stať D. Drbohlava *Motivy migrace jako jeden z indikátorů formování geografické struktury organizace společnosti*. Autor na základě provedených analýz přináší další argument o relativní stabilizaci sociálně třídní struktury v současné etapě. Konstatuje stálý pokles intenzity migrace jak mezi republikami, tak i kraji a okresy ČSR, a to po odečtení administrativních vlivů (slučování obcí). Upozorňuje na proces „relativního uzavírání administrativních jednotek na různé hierarchické úrovni, naznačující zvyšující se rovnováhu ekonomických bází daných územ-

ních jednotek". V této souvislosti vyzdvihuje nezbytnost zkvalitnit spolupráci mezi oblastním a územním plánováním, která přispěje k další prostorové homogenizaci životní úrovně obyvatelstva.

Také ostatní příspěvky analyzující vývoj demografických jevů jsou inspirující. Díky preciznosti jednotlivých ukazatelů a dlouhodobým časovým řadám (zhruba v rozpětí jednoho století) je demografie schopna vytvářet pro své analýzy bohatý faktografický materiál, který sociologie využívá jako jeden z významných zdrojů „tvrdých dat“. Znalost dosavadního vývoje je i pro sociologii nezbytností. Avšak přitažlivost časopisu *Demografie* spočívá ještě v jedné podstatné skutečnosti. Díky relativně stručným statím a studiím zbývá velký prostor nejen pro recenze, ale hlavně pro stručné informace a základní přehledové materiály o současném vývoji demografických jevů v socialistickém táboře, vyspělých kapitalistických státech i v rozvojových zemích. Demografové tak mohou být snáze než odborníci ostatních společenských věd „up to date“.

Eliška Rendlová

F. Zich: Sociální procesy

Praha, Svoboda 1986, 273 s.

Positivním jevem v poznávacích snahách naší sociologické fronty v posledním období je soustředěná pozornost věnovaná problematice sociálního rozvoje, poznání zákonitostí sociálních procesů. Bezesporu přínosným příspěvkem v tomto směru je nedávno vydaná monografie našeho současného předního sociologa Františka Zicha, nazvaná „Sociální procesy“. Cílem této recenze není seznámit čtenáře indikativní formou s obsahem monografie, ale vyvodit některé inspirativní závěry, které posuzovaná publikace ať již přímo či implicitně vyvolává.

Přesto však v úvodu charakterizujeme ve stručnosti myšlenkovou architekturu posuzované práce: autor začíná vlastní výklad (po uvedení východisek analýzy sociálních procesů) rozborem kategorie „sociálního“, tedy problematikou vykazující značnou frekvenci vědeckých zájmů sociologů v posledním období. Dlužno zdůraznit, že velmi pečlivě shrnuje celou řadu přístupů k řešení daného problému, avšak sám nezaujímá explicitní postoj, spíše se soustřeďuje na komentář důležitých platností jednotlivých teorií.

Chceme-li pochopit stanovisko autora pokud jde o obsah „sociálního“, je nutno prostudovat celou knihu. Předně dochází k závěru, že sociální sféra představuje relativně samostatnou oblast společenského života, jejím obsahem je vlastně celý systém sociálních vztahů vzniklých a neustále se reprodukujících jako paralelní proces všech základních společenských (především však ekonomických) procesů. Konkrétně historickým výrazem stavu sociální sféry je sociální struktura a její jednotlivé subjekty, vztahy mezi nimi a způsob jejich projevu a zapojení ve společenské organizaci. „Sociální“ se tak – ve srovnání například s tím, co se běžně chápe jako předmět sociální politiky státu – představuje v širším rozsahu, včetně souvislosti s institucionální vybaveností společnosti. Autor věnuje velkou pozornost rozboru a zdůvodnění „zprostředkující“ role sociální sféry ve vztahu k ekonomice, politice a k ostatním oblastem společenského života. Tento rozbor je přínosný pro pochopení složité dialektické souvislosti všech sfér společenského života a umožňuje lépe a komplexněji vyjádřit aktivní obsah sociální sféry, zejména ve vztahu k ekonomice a politice. Do určité míry objasňuje i složitost a obsah momentu neurčitosti, jenž je přítomen ve všech rozhodnutích a opatřeních řídicích společenských subjektů. Tato myšlenka si vyžaduje další hlubší prozkoumání, zejména ve významové relevanci se společenskou praxí.

Autor zcela správně spojuje problematiku vymezení „sociálního“ s nezbytností dále poznávat společenské zákony, a to s větším úsilím než doposud. Postup vpřed v této oblasti rozvoje marxisticko-leninské sociologie, jejíž rozpracovanost považuje za nedostatečnou, však jen naznačuje. V tomto směru je jistě správnou teze, že je nutné dialekticky a interaktivně rozvíjet jak teoretické zákony, tak empirické poznatky. Práci je pak možno chápat jako pokus o koncipování teoretické hypotézy pro takovou interakci a syntézu.

Obecně však považuji – a zdůrazňuji, že jsem si plně vědom různosti současných názorů v tomto ohledu – za prakticky užitečnější pro skutečnou implementaci takovýchto obecných metodologických pravidel konkrétní příklady, provokující nikoli prosté, ale tvořivé následování. Řečeno konkrétněji a provokativněji: z hlediska současných praktických a vědeckých potřeb považuji za užitečnější například rozebrat –